

BIOETIKA JAKO DISCIPLÍNA (Několik poznámek k otázce statutu tohoto oboru)

PETR JEMELKA, Katedra Ov PdF MU Brno a Katedra filozofie FF UCM Trnava

JEMELKA, P.: Bioethics as a Discipline. Several Commentaries on Its Status
FILOZOFIA 62, 2007, No 3, p. 186

The basic question of the paper is the position of bioethics among other theories. What is a bioethically coherent methodological point of view – anthropocentrism or biocentrism? Is this theory focused only on the human problems (medicine, law, human rights etc.)? Today the debates about these questions are topical.

Keywords: Bioethics – Anthropocentrism – Life – The good – Discourse

Bioetická problematika představuje v současnosti inspiraci mnoha více či méně bouřlivých diskusí. Je typické, že se přitom rozhodně nejedná pouze o teoretický diskurs, ale zejména prostřednictvím působení médií je do této reflexe intenzivně vtahována veřejnost a celé téma bývá také silně zpolitizováno. Přes nepochybnou důležitost diskutovaných otázek je ovšem nutným důsledkem této situace jisté zjednodušování či přesněji řečeno zúžené vnímání okruhu působnosti bioetiky jako teoretické disciplíny. Jde v posledku o její převádění na nekončící (a neukončitelnou) debatu nad několika málo otázkami (typicky euthanasie či interrupce), kdy teoretici – odborníci jsou angažováni víceméně jen jako poradci – a to v obou znesvářených diskutujících táborech.¹

V souvislosti s tímto zvláštním postavením² je nyní vhodné upozornit i na jiný – zřejmě zásadnější – problém soudobého vnímání celku tohoto oboru. Zdá se totiž, že obvyklé pojetí bioetiky velmi často trpí dvěma zcela zásadními nedostatky. Jde o zcela typické ztožnění obsahu bioetiky s etikou lékařskou (resp. ošetrovatelskou).³ K tomu se váže i problém další – totiž že takto pojímaná bioetika (v podstatě v rozporu se svým pojmenováním) reprezentuje ryzí antropocentrismus. Zabývá se totiž pouze lidskými záležitostmi (a to navíc jen poměrně úzce vymezeným okruhem, týkajícím se víceméně pouze mezních situací lidského života – zdraví a nemoci, smrti a reprodukce).

Znamená to, že takovéto obligátní pojetí bioetiky víceméně pokračuje v dnes již kritizované tradici podstatné části filosofického myšlení (v moderní době typicky třeba existentialismus), zužující obsah ústřední kategorie – *života* – jen na antropický význam.⁴ V pří-

¹ Ony typické tématické okruhy (viz uvedené příklady) jsou totiž v podstatě vždy nakonec převedeny na otázku, zda diskutovanou sféru realizovat či zakázat – přitom se však tato debata vždy odehrává v rámci konkrétní právní reality daného státu, která tyto otázky vcelku jednoznačně ošetřuje. Nakonec tedy jde o otázku, zda novelizovat či naopak konzervovat daný právní status quo – čili o téma politické.

² Jen málokterá jiná etická témata jsou takto masivně veřejně diskutována.

³ Projevuje se to nejen v rámci oné medializované diskuse, ale bohužel tato tématická redukce často postihuje např. učební texty – viz např. [1] nebo [2].

⁴ Na druhou stranu je ovšem otázkou, zda lze vůbec legitimně dělat etiku jinak než antropicky. Nám

padě bioetiky je tato tendence navíc velmi často posílena i apriorní náboženskou indoktrinací, která ve svých důsledcích předem vymezuje mantinely možného diskursu a přes verbální proklamace do diskursu vnáší prvek intolerance.

Další problematické aspekty můžeme vyzorovat i v otázce uznávaného statutu bioetické teorie. Ta je totiž nejčastěji (ostatně právě v souvislosti s výše uvedenými charakteristikami) považována za oblast etiky *aplikované* (v těsné vazbě na etiku *profesní*). O dostatečnosti takového pojetí však můžeme mít oprávněné pochybnosti. Především je vhodné upozornit, že klíčovým pojmem bioetiky by nemělo být *zdraví*, ale *život* (a to ne pouze život lidský). Právě tento přístup totiž umožní překonání onoho zužujícího antropocentrismu, neboť v axiologické rovině znamená ztotožnění *života* a *dobra*, považování *života* za nejvyšší hodnotu. Důležitý tu však je rozchod se substančním pojetím – cestou chápání života jako dynamické hodnoty, která se realizuje a naplňuje samotným žitím, nikoliv transcendentním směřováním.⁵ V tomto úhlu pohledu je potom lidský život zcela přirozenou účastí na onom dobru – je do něj zakomponován strukturálně, funkcionálně i evolučně.

* * *

Od stručné poznámky na adresu potřeby kritického promýšlení ústřední kategorie bioetické teorie se nyní můžeme dostat i k pokusu o pozitivní formulaci toho, co vůbec rozumět bioetikou.

Zdá se, že v uvedeném kontextu pojmání celku života jako dobra můžeme plným právem bioetice přiřknout výrazněji rozsáhlejší záběr, než je obvykle uváděno právě v pokusech tuto teorii interpretovat jen jako etiku profesní. Je-li ústřední kategorií bioetické teorie *život* jako ekvivalent *dobra*, pak by zřejmě měla tato teorie zahrnovat i etickou reflexi environmentální problematiky.⁶ I to je ostatně rozrušení původní ryze antropické vymezenosti jakékoliv etiky – jestliže je původní tématický okruh mezilidských vztahů rozšířen o dimenzi vztahu člověka k přírodě, stává se i přírodní bytí hodnotou a vztah k němu již není morálně indiferentní.

Nechceme tu nyní opakovat další známé aspekty geneze environmentální etiky, jde jen o upozornění na vzájemnou souvislost „antropického“ a „biotického“ předmětu zájmu bioetické teorie. Opět nám jde o poopravení původního úzkého vymezení bioetiky – jako etiky aplikované, která se týká relativně úzkého okruhu problémů, spjatých zejména s morální dimenzí medicínské praxe a biologického výzkumu (vesměs medicínskou praxí motivovaného).

Chceme tedy snad poněkud provokativně nabídnout k promýšlení revizi tradičního pojetí bioetiky. Jistou možností by snad mohlo být nalezení střední pozice mezi typickým (a námi kritizovaným) chápáním bioetiky jako etiky preskriptivní a mezi pojetím deskriptivním. Jak tomuto požadavku nalezení kompromisu rozumět? Pokusme se nejprve o struč-

tu jde spíše o to, že uvedená filosoficko-etická linie ve své podstatě jiné formy života nebere v potaz, vůbec se jimi nezabývá (podle tohoto pojetí totiž mimolidské formy – vyjma Boha – ontologicky spadají do *bytí*, zatímco jedině člověk *existuje*).

⁵ Odmítnutí substančního pojetí totiž odmítá spatřovat hodnotu života mimo něj samotný, jako statickou a heteronomní hodnotu, nalézající naplnění teprve s jeho koncem.

⁶ V kontextech globalizace upozorňuje na tuto potřebu širšího pojetí např. [3] s odkazem na klíčový zdroj [4].

né obecné nastínění charakteristik obou uvažovaných přístupů.⁷

Preskriptivní (deontologická, normativní) etika hledá především kritéria pro stanovení podmínek dobrého či špatného jednání a formuluje v tomto smyslu zákazy a příkazy. Její ústřední otázky zní – jak se máme chovat, co *má být* a také co je pro naše jednání závazné? Pochopitelně se také pokouší o zdůvodnění těchto určení. Tato etika tedy usiluje především o vytyčení našich povinností a cílů a o určení norem jednání. Problémem tu ovšem je fakt, že realizace těchto požadavků je vždy závislá nejen na kvalitě jejich konstrukce, ale především na vnější konstelaci společenských podmínek (zejména legislativy). Tedy sama tato teorie nedisponuje prostředky k prosazení respektu vůči svým požadavkům. Další velmi podstatnou otázkou tu je i legitimita oněch norem a jejich tvůrců: „... zpravidla ti, kdo mohou normy uzákonit (mají moc rozhodovat), nemají možnost dostatečně poznat praktické aspekty, které z jejich rozhodování vyplynou, a ti, kdo by takové znalosti měli, nemají moc rozhodovat“ ([5], 143).

Deskriptivní etika usiluje zejména o exaktní popis stávající morálky. Je to víceméně empirická disciplína, reflektující kulturní (sociální) diferentnost. Odtud plyne i její zájem o hledání zdrojů, původu a kulturního kontextu různorodosti morálních kritérií. Ptá se na pozadí evidentní diferentnosti morálek, no to, co je za reálnou morální diverzitou – aniž se jí ovšem pokouší kauzálně vysvětlovat.⁸ Tato verze etiky je cenná především svým upozorněním na problematičnost úsilí o nastolení morálního univerzalizmu bez ohledu na reálnou historicky podmíněnou různorodost kulturního prostředí: „Podle všeho neexistuje žádné hledisko, které by bylo odnikud, nezávislé, objektivní a s nímž by v otázkách morálky mohly souhlasit všechny rozumné bytosti z nejrůznějších kulturních a subkulturních prostředí. Etika si mohla uvolnit ruce vědomím, že pluralita morálek není zvládnutelná logickým uvažováním, argumentací, přesným formulováním, výchovou, tím, že nelze dospět ke spolehlivým názorům o tom, co je dobré, správné a přitom univerzálně platné a co mohou po rozumném zvážení všichni lidé přijmout. Nicméně dějiny etiky jsou doposud dějinami pokusů toho dosáhnout“ ([5], 105).

Onen návrh hledání jakési kompromisní pozice bioetiky mezi těmito dvěma póly je motivován opět snahou o přesah pouhého aplikačního pojetí. Nebo-li profesní verze etiky potřebuje zřejmě pro svoji adekvátnost i reflexi reálných společenských poměrů – včetně očekávaných reakcí publika. Ale měla by disponovat i hlubším zakotvením (až do hladiny onto-axiologické),⁹ aby mohla oborům, které završuje (viz lékařská praxe, biologický výzkum atd.) nabídnout skutečně hodnotově promyšlené odpovědi na vytyčované praktické (tedy v posledku technologické) otázky. Můžeme to ve zkratce vyjádřit tak, že ona technologická hladina je charakterizovatelná hledáním konkrétní odpovědi na otázku *jak?*, zatímco ona úroveň aksiologická ono *jak?* zařazuje do kontextu tázání *proč?* – čili tázání po smyslu.¹⁰

⁷ K tomu blíže viz ([5], 140 an.).

⁸ Tomuto stanovisku (včetně dané tématické souvislosti) se blíží mj. i Wittgenstein ve svém kritickém komentáři Zlaté ratolesti [6].

⁹ Zde snad můžeme dát za pravdu N. Hartmannovi v otázce významu ontologie.

¹⁰ Zcela typickým příkladem může být např. problém možného výběru pohlaví budoucího potomka. Technologická rovina hledá realizační řešení tohoto zadání, aksiologická rovina by měla odpovědět na otázku, zda a proč se o něco takového vůbec pokoušet. Poněkud moralizátorsky tu musíme dodat, že vše je jinak v ekonomickém kontextu – peníze jsou tím, co o realizaci v poslední instanci rozhoduje. Jsou i důvodem, proč zákazy podobného výzkumu či technologií nejsou řešením, ale pouhým odkladem problému.

Na tomto místě nyní můžeme učinit dílčí závěr – totiž pokusit se odpovědět na otázku, zda vůbec můžeme bioetiku považovat za samostatnou teoretickou disciplínu.¹¹ Je nepochybné, že bioetika jako konzistentní obor vystupuje (např. vyučuje se) již minimálně tři desetiletí. Přesto však zůstává otázkou, zda je pravým klasickým teoretickým oborem – ve smyslu koherentní soustavy principů a metod, zaměřených na zkoumání jistého poměrně striktně vymezeného předmětu.

Bioetika je totiž spíše syntetickou soustavou, opírající se nikoliv o ústřední teorii, ale o komplex rozličných přístupů i úhlů pohledu na téma neméně neurčitě vymezené. Zahrnuje tak různé hladiny a horizonty reflexe – od roviny odrazu speciální technologické problematiky (např. ve spojitosti s medicínskou praxí) přes diskusi obecně etickou, filosofickou i teologickou.¹² Budeme-li tento agregát možností zkoušet posuzovat jako jistou verzi etiky, pak nakonec dospějeme k otázkám po převaze jedné z dvojic možností přístupu ke zcela konkrétním vztahům, situacím či problémům – zda tedy *deontologie* nebo *konsekvenencialismus*, zda (např. ve vztahu lékař – pacient) je v oné konkrétní dané verzi bioetické výpovědi převažující varianta *etiky ctnosti* nebo *etiky povinnosti*.

V jisté metafoře tak lze konstatovat, že za onu zmíněnou dobu své uznávané existence (intenzivního bioetického diskursu) tato soustava prodělala v jisté zkratce zrychlený vývoj od jakési náboženské ortodoxie (středověk oboru) přes racionalistický optimismus (moderna) až k pluralismu přístupů (postmoderna oboru). Tedy bioetika prošla cestou od doslovného lpění na „posvátných textech“ (např. Hippokratova přísaha) přes vědotechnickou manipulativnost s apriorní nadřazeností odborníka nad laikem (moc nad pacientem) až k soudobé diskursivní podobě.

Bioetika tak je dnes spíše mozaikou teorií a především neutuchajícím diskursem – A. R. Jonsen proto používá pracovní označení „demidisciplína.“¹³ Chce tím naznačit, že ryzí teorie tvoří pouze část celku bioetiky (včetně promyšlení adekvátní metodologie). Druhá její část (nikoliv snad aplikační) se ovšem uskutečňuje jako veřejná diskuse, která (jak jsme již na začátku upozornili) rozhodně není doménou pouze odborníků. Do této diskuse vstupují lidé různých profesí a různého zaměření a především – z mnoha různých důvodů včetně bezprostřední a emocionálně nutně podložené osobní zkušenosti. A tu lze poznamenat, že i tento laický diskurs do bioetiky patří. Je však zřejmé, že tato *agora* zřejmě nemůže teoretickou rovinu nahradit a být fungujícím základem pro třetí – aplikační – sféru. Již jsme upozornili na hlavní potíž – na nerozhodnutelnost polarizované debaty, kdy obě zúčastněné strany jsou schopny snášet dostatek argumentů ve prospěch svého názoru a výsledkem je paradox – společenská diskuse je v patové situaci, ale společenská realita (legislativa) jednu z možných verzí prosazuje. Lze to formulovat i tak, že lidé mají na diskutovaná témata jistý a priori utvořený kvazi-názor¹⁴ a fakticky žádný diskurs nekonají, neboť je argumenty protivné strany nezajímají.¹⁵ Současně se však sluší také dodat, že osobní bezprostřední

¹¹ K tomu blíže viz např. ([7], 325 an.).

¹² Příkladem oné různorodosti horizontů může být možná a reálná sekularizace v pojetí *posvátnosti* v konkrétních tématech (posvátnost přírody, života, osoby atd.).

¹³ Viz ([7], 346).

¹⁴ A někdy jsou schopni jej prosazovat i prostřednictvím střelných zbraní (viz atentáty na lékaře, kteří provádějí interrupce).

¹⁵ V Brně si jistou proslulost vysloužil fanatický pravoslavný kněz, který celé hodiny zpívá žalmy pod okny porodnice. Evidentně není schopen uznat argument, že porodnice není místem vraždění, ale naopak se tu děti rodí. Konfliktům čelí tak, že nereaguje (a tím pro někoho získává punc mučednictví)

zkušenost a zážitková hladina působí jako velmi intenzivní korekce pro bezproblémové pohodlné přijímání hotových stanovisek, názorů či doktrin. Jinak řečeno – teprve ve chvílích osobní zkušenosti se ukazuje, jak málo trvanlivé jsou jakkoliv původně tvrdě axiomaticky založené nekompromisní názory. Jak snadno podlehnou erozi ve střetu se skutečnou bolestí, utrpením nebo ztrátou důstojnosti.

Ona teoretická hladina společenského diskursu potom ovšem nefunguje jen jako místo konfrontace specialistů, ale může (a měla by) v rámci společnosti působit také „výchovně.“ Nejde o eufemismus, ale o vyjádření názoru o významu tohoto pedagogického aspektu filosofické a etické teorie – pokoušet se lidem ne snad říkat, co by měli dělat,¹⁶ ale snažit se jim vysvětlit srozumitelným způsobem reálnou situaci a možnosti z ní vyplývající. A to se týká jak oněch úžeji lidsky existenciálních otázek zdraví, nemoci, reprodukce či umírání, tak i tématu zřejmě zásadnějšího co do perspektivy lidské budoucnosti – otázek či problémů environmentálních.

* * *

Tento příspěvek evidentně více otázek otevřel než řešil. Jeho hlavní motivací však bylo pokusit se o revizi obligátního pohledu na intenzivně diskutovanou problematiku – vnést do diskursu naivní dotaz po jistotě samotných základů bioetiky jako nepochybně velmi důležité součásti etické teorie.

LITERATURA

- [1] DOLISTA, J. – VURM, V.: *Vybrané kapitoly z bioetiky (aspekt filozofický)*. České Budějovice: Zdravotně sociální fakulta JU 2004.
- [2] MUNZAROVÁ, M.: *Úvod do studia lékařské etiky a bioetiky*. Brno: LF MU 2002.
- [3] PIATEK, Z.: Bioetyka wobec wyzwań globalizacji. In: Andreanský, E. (ed.): *Filozofia v kontexte globalizujúceho sa sveta*. Zborník príspevkov z 3.slovenského filozofického kongresu.Slovenské filozofické združenie pri SAV. Bratislava: IRIS 2006, s. 182 a n.
- [4] REICH, W. T. (ed.): *Encyclopedia of Bioethics*, vol.I. London: Simon & Schuster and Prentice Hall International 1995.
- [5] BRÁZDA, R.: *Úvod do srovnávací etiky*. Praha: KLP 1998.
- [6] WITTGENSTEIN, L.: Poznámky o Frazerově „Zlaté ratolesti.“ In: *Filozofický časopis*, roč. 54, 2006, č. 4, s. 561 – 576.
- [7] JONSEN, A. R.: *The Birth of Bioethics*. N. York – Oxford Oxford University Press 1998.

Doc. PhDr. Petr Jemelka, Dr.
Katedra Ov PdF MU Brno
Poříčí 31
603 00 Brno
Česká republika
a Katedra filozofie FF UCM Trnava

a svatosti).

¹⁶ Takovouto ambicí by měla filosofie opravdu opustit, aby neztratila zbytky důvěryhodnosti. A ostatně – žádná etika ještě nikdy nedokázala uskutečnit změnu morálky.